

ЕМПІРИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ СПРИЙМАННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ ТЕКСТІВ

Сприймання літературного тексту – комплексний багаторівневий психічний процес, котрий в той же час є похідним від власне сприймання. Проаналізовано можливості дослідження сприймання тексту за допомогою традиційних загальнопсихологічних методів вивчення перцептивної сфери особистості; розкрито перспективи залучення методів із різних психологічних галузей та інших наук; висвітлено особливості побудови емпіричної моделі дослідження сприймання літературних текстів. Джерел – 9.

Ключові слова: сприймання тексту, семантичний диференціал, контент-аналіз, інтертекстуальна взаємодія, шкалювання, розуміння тексту.

Постановка проблеми. Сприймання літературного тексту являє собою процес вилучення змісту, котрий знаходиться за зовнішньою формою мовленнєвих висловлювань, що вимагає знання не лише психологічних, але й лінгвістичних закономірностей. Будучи цілісним відображенням предметів, ситуацій і подій, сприймання текстів виникає при безпосередньому впливі фізичних подразників на рецепторні поверхні. Таке сприймання підпорядковується загальним психологічним закономірностям: воно тісно пов'язане з увагою, мисленням і пам'яттю, направляється мотивацією, має певне емоційне забарвлення.

Вивченню сприймання людиною усних і письмових текстів присвячена значна кількість досліджень у рамках різних наук і наукових підходів, таких як лінгвістика, філологія, бібліологія, літературознавство, філософія та ін. Однак найбільш повно процес сприймання людиною текстової інформації досліджується саме в рамках психологічної науки. Зокрема, дослідники-психологи представили найбільшу кількість робіт, в яких сприйняття текстів розглядається як комплексний багаторівневий процес, тісно пов'язаний з індивідуально-психологічними особливостями читача. Це в першу чергу теорія кодифікації текстових повідомлень Р. Барта, концепція бібліологічної психології М. Рубакіна, а також дискурсивний підхід у психології Р. Харре.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Закономірності продукування та сприйняття різного роду текстів, а особливо літературних творів традиційно викликає жвавий інтерес не тільки вчених психологів (М. Бахтін, М. Богданов, Е. Гуссерль, Л. Іванова, І. Іванушкін, Н. Карпова, Дж. Кемпбелл, П. Ліндсей, Д. Норман, Т. Сарбін, Л. Сахарний, Н. Фрай, Н. Чепелева, Г. Чуланова, А. Шиловська, Л. Шпрінкіна та ін.), але і мистецтвознавців, педагогів, філософів, культурологів та інших фахівців (В. Біблер, Б. Борович, Н. Валгіна, Г. Гадамер, Г. Гессе, К. Долінін, Ю. Лотман, П. Рікер, Д. Чижевський та ін.).

Проводячи дослідження в даній сфері, психологи зазвичай стикаються з низкою труднощів, як-то: брак надійних, валідних психологічних методів вивчення сприймання текстів. Вирішуючи це питання, дослідники обирають для себе один із двох можливих шляхів. Перший – це запозичення та адаптація методів інших наук (лінгвістики, семантики, літературознавства та ін.). Другий – створення власних авторських методів, котрі дозволили б максимально реалізувати мету конкретного дослідження. Такий підхід породжує велику кількість розрізнених методів, більшість з яких становлять не аби яку цінність для сучасної психологічної науки.

Саме тому в даній статті ми поставили собі за мету опис та систематизацію актуальних на сьогоднішній день методів дослідження сприймання людиною текстової інформації. Також в статті представлена модель авторського дослідження механізмів

сприймання літературних текстів, наведені перші висновки за результатами проведеної роботи, окреслено перспективи подальших досліджень психологічних особливостей та механізмів сприймання літературних текстів.

При аналізі робіт лінгвістів і психологів, присвячених вивченню сприймання текстів, нами було відзначено широке різноманіття методів. Існують спроби опису методів вивчення мови [7, с. 56-57], методів семантичного аналізу [6, с. 45-49], але при цьому відсутня класифікація методів дослідження сприймання і розуміння текстів.

Перша спроба опису шляхів дослідження психології читача і сприйняття літератури була запропонована О. Никифоровою. Дослідниця до методів збору емпіричних даних щодо сприймання читачами літературних текстів віднесла такі: 1) спостереження; 2) анкетування; 3) опитування, інтерв'ю, бесіди; 4) експеримент: метод вивчення і перевірки сприймання певної характерної особливості теми та способу її розгортання (твори на одну тему, але різних стилів); метод пропуску тих чи інших ланок твору; метод відстроченої реакції (опитування через проміжок часу); метод уточнення показників читачів: шкалювання, порівняльна оцінка; методи вивчення сприймання літературних текстів через прояви в тій чи іншій діяльності людини (замальовки персонажів тощо) [4, с. 65-69]. Дана класифікація може вважатися найбільш універсальною, оскільки всі методи, що використовуються при вивченні сприймання літературного тексту, можуть бути віднесені до однієї із груп даної класифікації. Але, на жаль, в ній відсутні загальні підстави для виділення груп.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. У рамках психологічного підходу до вивчення сприймання текстової інформації літературний текст розглядається як структурно-семантичне, функціональне утворення, що виникає в ході інтертекстуальної комунікації. Текст сам по собі є динамічним. Він є учасником комунікативного процесу. «Процесуальна сторона тексту знаходиться в компетенції психології, яка досліджує не результат мовленнєво-мисленнєвої діяльності, а саму цю діяльність» [5, с 176].

При психологічному підході до вивчення механізмів сприймання літературних текстів традиційно використовуються такі методики: методика класифікації, методика відновлення тексту за заголовком, методика відтворення авторського тексту з фрагментів, методика відновлення пропусків у тексті. А. Штерн та Л. Мурзин розглядають методи вивчення тексту з точки зору основних властивостей тексту: цілісності та зв'язності [3, с. 201-202].

Наведений вище підхід використовувала Л. Ширінкіна при створенні авторської класифікації методів дослідження тексту [9, с. 55-57]. В розробці своєї класифікації дослідниця враховувала те, на вивчення чого спрямована певна методика: сприймання або розуміння тексту, відновлення авторського задуму (змісту) або особливостей сприймання тексту реципієнтом (див. табл.).

Як видно з таблиці, крайніми точками на горизонтальній осі виступають основні характеристики тексту, що впливають, на думку дослідників, на сприймання і розуміння реципієнтом тексту: зв'язність і цілісність. На вертикальній осі розташовані два процеси: сприймання і розуміння. Розуміння являє собою відтворення авторського задуму, сприймання – створення в уяві образу тексту, котрий не обов'язково збігається з авторським. На перетині цих осей можна розмістити чи не будь який метод дослідження особливостей сприймання та засвоєння текстової інформації.

Інший аспект психологічних особливостей сприймання літературних текстів досліджуються за допомогою проєктивних психосемантичних методів та методик. Проєктивні методи широко застосовуються при дослідженні особистісних властивостей читача, оскільки вони наділені широкими можливостями і відносно прості в застосуванні. Як відомо, принцип таких методів базується на можливості множинних інтерпретацій експериментальної ситуації досліджуванним. Проєктивний метод дозволяє виявляти

унікальну систему особистісних смислів (проекцій), так само як і когнітивний стиль респондентів.

Т а б л и ц я

Класифікація методів сприймання та розуміння літературних текстів (за Л. Ширінкіною)

Ц і л і с н і с т ь	Розуміння (автор)		З в , я з н і с т ь
	Методика відтворення авторського тексту з фрагментів. Методика індексування, компресії (виділення ключових слів у тексті). Метод «змістових віх». Методика відтворення тексту за заголовком	Методика розшифровки речення. Методика відтворення пропущених слів у тексті. Методика створення денотатного графа до тексту. Методика самопостановки запитання до текстового суб'єкта або предиката в проблемній ситуації	
	Методика семантичного диференціала. Методика шкалювання тексту. Метод вільної класифікації. Методика порівняльного сприймання окремих слів, описових словосполучень та літературних текстів. Методика читання з перешкодами	Методика теоретичного відтворення. Методика штучного уповільнення читання. Методика зведення тексту до структури комунікативних програм або слів, описових словосполучень та різнопорядкових предикацій. Методика пошуку опорних пунктів при сприйманні тексту на іноземній мові	
	Сприймання (реципієнт)		

Серед проєктивних методів, що знаходяться в арсеналі психологів, розрізняють: візуальні (завдання яких стимулювати у випробовуваних створення зорових образів); інтерпретаційні (які передбачають тлумачення ситуації); експресивні (малюнки людини, фантастичних істот, тварин, з якими випробуваний себе ототожнює) та ін.

Особливої уваги науковців заслуговують діагностичні можливості, пов'язані з різними вербальними проявами особистості, перш за все на рівні слова, а також розповідей та переказів. Велика увага останнім часом приділяється також мікросемантичному аналізу.

Проєктивні тести, що використовують словесний матеріал, набули особливого поширення і застосування в психології з розвитком психолінгвістики. Психолінгвістика розрізняє об'єктивну і суб'єктивну семантики. Перша є семантичною системою значень мови, друга являє собою асоціативну систему, існуючу в свідомості індивідуума. Зупинемось детальніше на деяких з них.

Асоціативний експеримент показує наявність в значенні слова (а також предмета, що позначається словом) психологічного компонента, даючи можливість побудувати семантичну структуру слова. Він розкриває існуючі в психіці носія мови семантичні зв'язки слів. Тому він широко відомий і активно використовується в психолінгвістиці, психології, соціології, психіатрії.

Метод семантичного диференціала, запропонований Ч. Осгудом, використовується для побудови суб'єктивних семантичних просторів і належать до методів шкалювання. Як об'єкт при цьому можуть виступати як фізичні, так і соціальні процеси, в тому числі слова та тексти. Цей метод дозволяє здійснювати кількісне (і одночасно якісне) індексування значення слова за допомогою двополюсних шкал, на кожній з яких є градація з парою антонімічних прикметників.

Методика доповнення, або відновлення. Сутність її полягає в деформації мовного повідомлення і подальшому його пред'явленні респондентам для відновлення. Цікаво, що особи, які дають у вільному асоціативному експерименті велику кількість рідкісних

асоціацій, гірше відновлюють пошкоджений текст. Крім того, тексти, написані такими досліджуваними, вказують на їх підвищену тривожність.

Методика незакінчених речень полягає в тому, що досліджуваним пропонується усно або письмово закінчити розпочаті експериментатором речення.

Методи непрямого дослідження семантики полягають у тому, що досліджуваних просять висловитися щодо істинності чи хибності деякого судження або пояснити значення псевдослова.

Методика визначення граматичної правильності дозволяє отримати статистично достовірний матеріал у відношенні граматично допустимих, з точки зору носіїв мови, висловів. Усі названі вище методи є запозиченими з різних наук та наукових підходів, проте активно використовуються у дослідженнях особливостей та механізмів сприймання літературних текстів.

У сучасній вітчизняній психологічній науці також мають місце дослідження особливостей взаємодії читачів з текстом. В рамках таких досліджень з'являються, проходять апробацію та модифікуються різноманітні методи та методики дослідження сприймання різного роду текстів.

Яскравим прикладом цього є методика смислового аналізу тексту, запропонована І. Неволіним та модифікована Н. Чепелевою [8, с. 76]. Такий метод аналізу смислової структури повідомлення дає змогу, по-перше, представити текст у єдності його зовнішньої та внутрішньої (смислової структури), що уособлює такі взаємопов'язані його характеристики, як цілісність, зв'язність та структурність. По-друге, цей метод дає можливість виділити основні інформаційні плани повідомлення, тобто відбити таку ознаку тексту, як інформативність. І нарешті, наявність у тексті інформації, що належить до рефлексивних та регулятивних інформаційних шарів, характеризує таку ознаку тексту, як діалогічність. Процедура побудови графічного зображення смислової структури тексту (дітексту) складається з декількох етапів.

На першому етапі зміст розбивається на мінімальні змістові одиниці, які несуть закінчену думку (текстові елементи). Кожному текстовому елементу приписується номер, який відповідає порядку його появи у даному творі. В результаті ми отримуємо схему зовнішньої структури тексту, що складається із низки текстових елементів, які йдуть один за одним відбиваючи хід думок автора.

На другому етапі аналізу окремі текстові елементи групуються в смислові теми та підтеми, тобто окремі текстові елементи, які нерідко відділені один від одного, зводяться у більш складні смислові утворення. В результаті ми отримуємо схему, що складається із смислових тем та дрібніших смислових одиниць (підтем і мікротем), які входять до окремої смислової теми.

Результатом третього етапу смислового аналізу тексту є побудова його внутрішньої смислової структури, яка передбачає встановлення смислової ієрархії окремих тем, підтем та мікротем і розміщення їх у трьох інформаційних шарах – когнітивному (з теоретичним та фактологічним рівнями), рефлексивному та регулятивному.

Останній етап смислового аналізу тексту передбачає зображення його смислової структури в графічному вигляді, що дозволяє наочно відобразити просторову організацію твору, приховану за його зовнішньою лінійною організацією, тим самим представивши реалізацію комунікативного наміру автора тексту, відображеного у його внутрішній структурі та об'єктивованого у структурі зовнішній [1, с. 95].

Іншим варіантом уваги методом є дослідження ефективності сприймання тих чи інших текстових структур та підструктур. Для цього описується характеристика структурно-семантичних параметрів тексту. В основу визначення таких параметрів було покладено спосіб смислової структури тексту (дітексту). Структурно-семантичні параметри тексту визначаються Н. Чепелевою як показники співвідношення між основними елементами тексту – смисловими темами [8, с. 86-88].

Простий план тексту повинен відбивати його зовнішню структуру, будучи, по суті, об'єктивацією виконання операції структурування твору. Складний план, в свою чергу, є відображенням досліджуваними операцією переструктурування тексту. Як вже зазначалося, повна та безпомилкова передача усіх смислових тем та підтем тексту є показником повноти його розуміння. Про глибину розуміння свідчить переструктурування текстового матеріалу, що відтворює зовнішню (смыслову) його структуру.

На думку О. Леонтьєва [2, с. 98], показником найвищого рівня розуміння тексту є уміння узагальнювати його зміст. Саме це уміння проявляється в результаті оволодіння і використання усіх когнітивних операцій розуміння – структурування та переструктурування змісту твору, його стиснення та семантичне зважування.

Наведена вище інформація робить очевидним той факт, що об'єкти перцепції, створені людиною і призначені для передачі іншій відображень об'єкта, стану, ситуації, є особливо складними для сприймання та розуміння. Людина найчастіше взаємодіє з такими об'єктами, в яких інформація представлена вербально – з текстами.

Особливості сприйняття тексту визначаються не тільки такими властивостями суб'єкта, які виявлено при вивченні сприймання взагалі, але і специфічними характеристиками цього конкретного сприймання, а також особистісними особливостями сприймаючого суб'єкта. Саме тому у власному дослідженні ми вивчали вплив особистісних факторів та рис людини на перебіг у неї процесу сприймання літературного тексту.

У дослідженні взяло участь близько 200 осіб віком від 25 до 45 років, усі вони мають вищу освіту, роботу і є мешканцями великих міст. Як стимульний матеріал нами були обрані п'ять уривків з творів російськомовних авторів, що розрізняються за своєю жанровою організацією, а також за динамічним аспектом представленої в них інформації. Досліджуванам було запропоновано прочитати тексти, виділити основну ідею прочитаного, скласти план і коротко переказати зміст тексту в письмовому вигляді. Крім того, досліджувані мали можливість висловити своє ставлення до тексту за допомогою методу семантичного диференціала. Зупинимось детальніше на кожній з цих методик.

План тексту, розроблений читачем, дозволяє дослідити рівень оволодіння і використання різних перцептивно-когнітивних операцій розуміння – структурування і переструктурування змісту літературного тексту, його стискування і семантичне зважування. Що стосується переказу прочитаних текстових фрагментів, то отримані в ході дослідження читацькі відображення основних авторських ідей були оброблені за допомогою методу контент-аналізу. Це дало можливість виявити основні категорії, на які спираються реципієнти в процесі сприймання і ретрансляції змісту літературного тексту. Наступний крок – дослідження за методом семантичного диференціалу розкриває емоційні особливості оцінки читачами текстового матеріалу. Фінальним етапом збору фактичних даних стало вивчення особистісних особливостей і рис респондентів за допомогою методики багатофакторного дослідження особистості Дж. Кеттелла. На актуальному етапі дослідження відбувається статистична обробка фактичного матеріалу і первинний аналіз отриманих даних. Проте вже зараз ми маємо змогу робити певні висновки.

Висновки. Грунтуючись на отриманих у ході емпіричного дослідження даних, можна стверджувати, що особливості сприймання літературних текстів дійсно залежать від особистісних рис і властивостей читача. Саме цими властивостями обумовлюється не лише ефективність розпізнання і запам'ятовування змісту прочитаного, але і ті ключові моменти в тексті, на які читач звертає основну увагу. Більше того, саме особистісними особливостями обумовлюється вибір літературних уподобань людини, а також його ставлення до героїв і подій у тексті.

На основі цього можна припустити, що вибір тексту може бути якості діагностичним критерієм при складанні індивідуальної характеристики особистості. На сьогоднішній

день триває кількісна обробка емпіричних даних і якісний їх аналіз. У повному обсязі результати дослідження особистісних особливостей сприйняття літературних текстів будуть представлені нами в подальших публікаціях.

Література

1. Кириченко Р. В. Вплив смислової структури тексту на його розуміння студентами: Дис... канд. психол. н. /19.00.01. – К., 2004. – 203 с.
2. Леонтьев А. А. Психолінгвістические единицы и порождение речевого высказывания / А. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2010. – 312 с.
3. Мурзин Л. М., Штерн А. С. Текст и его восприятие / Л. М. Мурзин, А. С. Штерн. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 171 с.
4. Никифорова О. И. Психологические вопросы восприятия художественной литературы. Дис... канд. психол. н. /19.00.01. – М., 1969. – 243 с.
5. Новиков А. И. Семантика текста и ее формализация / А. И. Новиков. – М.: Наука, 1983. – 176 с.
6. Петренко В. Ф. Основы психосемантики: учебное пособие / В. Ф. Петренко. – Смоленск: Изд-во СГУ, 1997. – 207 с.
7. Ушакова Т. Н., Павлова Н. Д., Зачесова И. А. Речь человека в общении / Т. Н. Ушакова, Н. Д. Павлова, И. А. Зачесова. – М.: Наука, 1989. – 193 с.
8. Чепелева Н. В. Психологія читання тексту студентами вузів / Н. В. Чепелева. – К.: Либідь, 2000. – 96 с.
9. Ширинкина Л. В. Восприятие текста как психологический феномен. Дис... канд. психол. н. /19.00.01. – Пермь, 2004. – 226 с.

References

1. Kirichenko R. V. Vpliv smislovoi strukturi tekstu na jogo rozuminnja studentami: Dis... kand. psihol. n. /19.00.01. – K., 2004. – 203 s.
2. Leont'ev A. A. Psiholingvisticheskie edinicy i porozhdenie rechevogo vyskazyvanija / A. A. Leont'ev. – M.: Smysl, 2010. – 312 s.
3. Murzin L. M., Shtern A. S. Tekst i ego vosprijatie / L. M. Murzin, A. S. Shtern. – Sverdlovsk: Izd-vo Ural. un-ta, 1991. – 171 s.
4. Nikiforova O. I. Psihologicheskie voprosy vosprijatija hudozhestvennoj literatury. Dis... kand. psihol. n. /19.00.01. – M., 1969. – 243 s.
5. Novikov A. I. Semantika teksta i ee formalizacija / A. I. Novikov. – M.: Nauka, 1983. – 176 s.
6. Petrenko V. F. Osnovy psihosemantiki: uchebnoe posobie / V. F. Petrenko. – Smolensk: Izd-vo SGU, 1997. – 207 s.
7. Ushakova T. N., Pavlova N. D., Zachesova I. A. Rech' cheloveka v obshhenii / T. N. Ushakova, N. D. Pavlova, I. A. Zachesova. – M.: Nauka, 1989. – 193 s.
8. Chepeleva N. V. Psihologija chitannja tekstu studentami vuziv / N. V. Chepeleva. – K.: Libid', 2000. – 96 s.
9. Shirinkina L. V. Vosprijatie teksta kak psihologicheskij fenomen. Dis... kand. psihol. n. /19.00.01. – Perm', 2004. – 226 s.

Литвиненко Е.А.

Эмпирические возможности исследования психологических механизмов восприятия литературных текстов

Восприятие литературного текста – комплексный многоуровневый психический процесс, являющийся в то же время производным от собственно восприятия. Проанализированы

возможности исследования восприятия текста с помощью традиционных общепсихологических методов изучения перцептивной сферы личности, раскрыты перспективы привлечения методов из различных направлений психологии и других наук; представлены особенности построения эмпирической модели исследования восприятия литературных текстов. Источников – 9.

Ключевые слова: восприятие текста, семантический дифференциал, контент-анализ, шкалирование, понимание текста.

Litvinenko E.A.

Empirical research opportunities psychological mechanisms of perception of literary texts

Literary text perception is a comprehensive multi-mental process, which at the same time is derived from the perception - mental process of a higher order. This relationship between these processes provides the question of the possibility of investigating the text perception using the traditional methods of the general psychology studying the perceptual field of the individuality, or the necessity of methods from the other fields of psychology, or even the other sciences, such as linguistics, semantics, literary and other. This article presents systematized information about the methods studying literary text perception, and the nature of empirical research in this area. Sources – 9.

Key words: Perception of the text, semantic differential, content analysis, intertextual interaction, scaling, text comprehension.

Литвиненко Олена Олександрівна – магістр психології, аспірант факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ